

Farkas Péter

Létezik-e önálló családpolitika?

A család a társadalom alapsejtje, az élet és szeretet bölcsője. Ha harmonikusak a családok, kiegyensúlyozottabb a társadalom. A család alapvető és természetes intézményére épül minden más közösség, és maga a társadalom egésze.

A család jóléte társadalompolitikai kérdés, s egyben a nemzet jövőbeni életminőségének a záloga.¹

A család az a nemzeti és európai közös nevező, amelyet a legnagyobb gondossággal kell véde-nünk. Magyarország és Európa szellemi és mentális egészsége múlik azon, hogyan állítjuk helyre, illetve őrizzük meg egészségesnek a családokat itthon és a közös Európában egyaránt.

Célszerű, hogy a társadalompolitika váljon családpolitikai szemléletűvé. Olyan összefüggő rendszerre, amely védi és szolgálja a társadalom alapegységét.

A hosszú távú szemlélet stabilitásra törekszik a családpolitikában, és a népesedési problémákat is szem előtt tartja. Mindez a túlzó individualizmus helyett a közösségi gondolkodást erősíti, ahol a családra úgy tekintünk, hogy az támaszt és biztonságot nyújt.

A családpolitika célja, hogy közreműködjön a családbarát társadalmi környezet megteremtésében, a család és a házasság intézményeinek az azokat megillető helyre történő visszahelyezésében, a családok minden területen történő támogatásában, a házasságok védelmében, a családi kohézió erősítésében.

A családok képezik a társadalom gazdagságát, humán és szociális tőkét, ezért különösen fontos értékteremtő tevékenységük méltó erkölcsi és anyagi elismerése. A családpolitika teremtsen megfelelő feltételeket a családok gyarapodásához, a családok megtartó erejének erősítéséhez, és a családok által kívánatosnak tartott gyermekszám eléréséhez. E cél megvalósulása egyúttal a kedvezőtlen népesedési folyamat megváltozását is jelentené.

A családpolitika vázlatos története a fejlett országokban

Az első kifejezetten családpolitikáinak nevezhető intézkedés a fizetetlen szülési szabadság bevezetése volt

az európai országokban, a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben.² Elterjesztése egybeesett a modern jóléti intézkedések első nagy hullámával.

A fizetetlen szülési szabadság bevezetését több országban – például Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban és Olaszországban – már néhány év múlva követte a fizetett szülési szabadság.

Az első családpolitikai juttatásokat, vagyis az özvegyi nyugdíjakat, árvasági segélyeket, szülési prémiumokat, fizetett szülési szabadságot és a speciálisan nagycsaládoknak nyújtott szociális segélyeket a XX. század első évtizedeiben vezették be a fejlett országokban. A széles rétegekre kiterjedő családi pótlékot 1930 és 1960 között terjesztették el. Japánban csak 1971-ben hozták létre, az USA-ban pedig máig nincs olyan ellátás, amely teljes értelemben megfelelne ennek. (A családi pótlékhoz hasonló, szegénypolitikai, szociális segély jellegű juttatás volt több néven is az elmúlt évtizedekben).

A II. világháború utáni elmúlt fél évszázadban a fejlett európai országokban jellemző volt a fizetetlen és fizetett gyermekgondozási szabadság – napjainkban is tartó – fokozatos kiterjesztése, és az 1960-as évektől a bölcsőde- és óvodarendszer nagyarányú fejlesztése. Ezek szoros összefüggésben vannak a fiatal korosztályokban a női munkavállalás általánossá – vagy legalábbis jóval gyakoribbá – válásával. A válásoknak és ezzel párhuzamosan a csonka családoknak a növekvő aránya szükségessé tette újfajta, az egyedülálló szülőket támogató családpolitikai eszközök bevetését.

Az 1970-es évektől a növekvő gazdasági nehézségek lassították, visszafogták a családpolitika fejlesztését, kisebb visszaesések is történtek.³ Svédországban például az 1990-es években 90%-ról 75%-ra csökkentették azt az arányt, amellyel az egy éven át járó gyermekgondozási segély a gyermekgondozás miatt kieső keresetet kompenzálhatja.

Egyes országokban pedig (Dánia, Németország, Olaszország, Görögország és Spanyolország) jövedelemteszteltté tettek egyes családi juttatásokat az 1970-80-as években.

Az Egyesült Királyságban a kormány 1987-től nem emelte a családi pótlék értékét, így tervezte az infláció segítségével fokozatosan megszüntetni ezt az univerzális juttatást – 1990-ben hagyott fel e politikával, és újra megnövelte a családi pótlékot.

Az 1990-es években az Európai Monetáris Unióhoz való csatlakozás követelményei miatt nehezedett nyomás a családpolitikára több fejlett európai országban.

1975-85 között a fejlett országokban a családi juttatások költségeinek aránya csökkent a GDP-hez és a szociális összkiadásokhoz viszonyítva, és a növekedése elmaradt más szociális jellegű kiadásokétól, leginkább a nyugdíjtól. Ebben az időben a családi juttatások mellett a reálbérek értékének csökkenését is meg lehetett figyelni.

A fejlett európai országok közül a legfejlettebb családpolitika Franciaországban és a skandináv országokban alakult ki (ez a befejezett termékenységi arányszámokon is meglátszik), de magas szintű családi juttatások jellemzőek Belgium, Luxemburg, Németország és Ausztria esetében is.

Bár sokszor hallani a jóléti állam végéről, de a jóléti közkiadások folyamatosan nőttek. S a visszaesés ellenére is 2001-ben például felülmúlták az 1990 évi szintet.⁴

A családpolitika hazai múltjának vázlata

A családpolitika hosszú múltra tekint vissza. Már az első világháborút megelőzően születtek kormányzati intézkedések a családok szegénységének mérséklésére, egészségi állapotának javítására, és a születésszám fokozatos csökkenésének megállítása érdekében.⁵

A gyermekügyért sok szervezet és neves szakember tett:

- 1891-ben létrejött a Magyar Pedagógiai Társaság;
- 1906-ban a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Nagy László szervezésében;
- 1906-ban szervezték az Országos Gyermekvédő Ligát, amely a XIX. század nagyjainak: Brunszvik Teréznek, Teleki Blankának a munkáját folytatta;
- kimagasló munkát végzett Ranschburg Pál, Schnell János és Nemes Lipót.

A családbarát politika a két világháború közötti időszakban is folytatódott. Ennek bizonyítéka az 1940 évi 23 tc. az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról. A kezdeti sikereket felmutató programok azonban a háború miatt torzók maradtak.

A szocialista időszakban több átfogó népesedéspolitikai intézkedés is született. A családok életébe durván beavatkozó 1951-es intézkedéssel szemben az 1973-as és 1984-es kormányhatározatok hosszú távú pozitív folyamatokat indítottak el.

A szocialista szociálpolitikát jellemző teljes foglalkoztatottságot, a kvázi olcsó egészségügyi, oktatási és kulturális juttatásokat Magyarországon a családi ellátások rendszerének viszonylag magas szintje kísérte. Hazánk világlétszó volt a gyes 1967-es bevezetésében, amely lehetővé tette, hogy az anyák kisgyerekekkel otthon maradjanak. A családipótlék-rendszer is bizonyos korlátokkal ugyan, de jól működött. Mindez együtt fejlődött a gyermekellátó intézmények, a bölcsődék és óvodák rendszerével.

Ugyanakkor a szociális alrendszer önállósága nem létezett, mindent a monolitikus hatalmi érdekek szabtak meg. A szabadság és szolidaritás értékei súlyosan sérültek, és az egyenlőség sem valósult meg. A civil társadalom jóformán nem létezett, a hatalom ellenőrzéséről álmodni sem lehetett.

A rendszerváltozás után a szociálpolitikai kérdéseket részben háttérbe szorították a politikai és gazdasági átalakulás nagy témakörei. Az ún. jóléti reformok során egyrészt juttatások megszüntetésével és szolgáltatások privatizációjával megindult az állam visszahúzódása a jóléti szektorból; másrészt egy intézményileg sokszínű jóléti ellátási rendszer kiépítését kezdték meg az állami szektortól független nonprofit intézmények bevonásával, valamint a helyi önkormányzatok felelősségi körének kiterjesztésével, a szolgáltatási kötelezettségek decentralizálásával.

Az elmúlt két évtized során a családtámogatási rendszer is redukálódott, mindeközben a társadalmi problémák tovább mélyültek. A munkanélküliségnek és a jövedelemegyenlőtlenségek erősödésének hatására nőtt a szegénység, különösen a többgyerekes családok esetében, részben pedig az időskorú és az alacsony iskolázottságú rétegekben.

A jóléti felelősség javarészt a családokra hárult, elsősorban a nőket terhelve, ez pedig demográfiai problémákkal járt együtt, a gyermekvállalási hajlandóság lecsökkenésén keresztül.

A rendszerváltozás utáni családtámogatási gyakorlatot két jellegzetesség kísérte végig. Az egyik a szakpolitika rendkívül erős koncentrációja a pénzbeli ellátásokra, a másik a konszenzus hiánya az alapelvekről, célokról, értékekről és eszközökről, illetve azok hatékonyságáról. A családpolitikát közmegegyezően alapuló kiszámíthatóság és stabilitás kell hogy jellemezze!

Az önálló családpolitika motívumai

Ma már elfogadottnak tekinthető, hogy a kormányokat alapvetően három motívum ösztönzi arra, hogy családtámogatási rendszereket építsenek ki.⁶

Az első a termékenység ösztönzése, a társadalom összreprodukciójának biztosítása. A második annak a méltányossági szempontnak a belátása, hogy a gyermeket vállaló jövedelmi kockázatot vállal, hiszen a szülést követő időszakban nem képes dolgozni, így jövedelme csökken. Ráadásul a családalapítással a szülők jelentős többletterheket vállalnak életüknek egy olyan szakaszában, amikor még jövedelmi pályájuk kezdetén állnak. A harmadik érv hatékonysági oldalról alapozza meg a kormányzati beavatkozást: a gyermek közjószág, mert a felnevelt gyermek adóiból és járulékaiból finanszírozott közszolgáltatásokból nem csak a – gondozása terheit vállaló – szülei részesednek, hanem azok is, akik nem vállaltak gyermeket. Így a gyermek nevelésének terheit a család viseli, hasznait azonban az egész társadalom élvezi. Ezért a kormányzatnak támogatást kell nyújtania a szülők számára gyermekük társadalmi hasznának megfelelően.

A családpolitikát az különíti el más társadalompolitikai eszközrendszerektől, hogy míg azokban a jövedelmi kockázat elkerülendő és negatív tartalmú, addig a gyermek vállalása szándékolt és pozitív tartalmú.⁷ Ezért alkalmazhatóak nehezen azok az érvelések, amelyek más társadalompolitikai ágazatokban bevettnek számítanak. A hasonlóság abban ragadható meg, hogy a családpolitika hasonló eszközöket alkalmaz, mint a többi szakpolitika. Itt is találunk biztosítás elvű pénzbeli támogatásokat, amelyek esetében a jogosultság alapja korábbi járulékfizetés, az ellátás mértéke pedig a korábbi jövedelemhez kapcsolódik. Találunk univerzális ellátásokat is, amely minden egyes gyermekre ugyanakkora mértékűek, tekintet nélkül a család vagy a gyermek más jellemzőire. Indirekt támogatási forma az adókedvezmény. Rászorultsági elvű támogatások is léteznek, amelyek a család egy főre eső jövedelmének alacsony mértéke esetén biztosít jövedelemkompenzációt.

A pénzbeli ellátások mellett természetbeni juttatások is segíthetik a családokat – valamely fenti elv alapján. Ilyen az ingyenes tankönyv vagy étkeztetés biztosítása.

A legtöbb országban az anya (sok helyen már az apa is) szabadságot vehet igénybe a gyer-

mek nevelése céljából. A gyermekek napközbeni elhelyezését pedig külön intézményrendszer könnyíti meg.

A családpolitika, mint a termékenység növelésének eszköze

Több olyan tényező is van, amely a szülők gyermekvállalási szándékait jelentősen befolyásolhatja.⁸ Ilyenek lehetnek: az anyagi helyzet, a családi állapot, a lakáshelyzet. Kutatási eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a termékenységet jelentősen befolyásolja a GDP vagy a gazdasági konjunktúra alakulása, és egyes adatok alapján valószínűnek tűnik, hogy a munkanélküliség is. A társadalmi vagy gazdasági helyzet megnyugtató vagy aggodalomra okot adó volta ugyancsak sokat számíthat. Az élettársi kapcsolatban élőknek alacsonyabb szintű a termékenysége, mint a házasoknak. Valószínűnek tűnik az is, hogy a lakáshelyzet szintén jelentősen befolyásolhatja a házasodást, s így a gyermekvállalást. A vallásosság jellemzően a termékenységet növelő tényező.

Népesedéspolitikán bármely olyan politikai intézkedést érthetünk, amely a népesség valamely demográfiai jellemzőjét (pl. termékenység, halandóság, korösszetétel, családi állapot szerinti összetétel) kívánja befolyásolni. Leggyakoribb a termékenység befolyásolási szándéka. Ez lehet pozitív és negatív irányú is. Ösztönző a gyermekek eltartása terhének kompenzálása, illetve a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének megoldására való törekvés.

Családpolitikának tekinthetünk minden olyan intézményt, intézkedést, amely a gyermekek vállalását, illetve fölnevelésüket közvetlenül vagy szüleik helyzetének könnyítésével segíti. Négy főbb lehetséges motivációt nevez meg Wennemo (1994) a családpolitika hátterében.⁹ Ezek: a több gyermek vállalására való bátorítás; a gyermekek vagy az őket nevelők szegénységének enyhítése; a hagyományos családmódel – kenyérkereső férj, otthonteremtő feleség – támogatása; végül a nők egyenlő esélyeinek elősegítése. Közülük a két utóbbi nyilván konfliktusban áll egymással (bár a gyermekgondozási segélyek akár mindkét célt szolgálhatják egyszerre).

A termékenységet növelő, tehát pozitív népesedéspolitikai hatású juttatások rendszerint a szegényeket is segítik, jelentősen csökkentve a sze-

génységüket, javítva a helyzetüket. Ha viszont egy családpolitika kizárólag a legszegényebbekre koncentrál, akkor nem veszi figyelembe a többi társadalmi rétegekben élők gyermekvállalással járó relatív szegénységét, aminek az ő esetükben negatív hatása lehet a gyermekvállalásra, termékenységük szintjére.

Ideológiai áramlatok és a családpolitika

Ha főbb politikai-ideológiai áramlatoknak a családpolitikához való viszonyát vizsgáljuk az első családpolitikai intézkedések bevezetése óta eltelt időszakban, akkor azt látjuk, hogy a három fő áramlat – konzervatív, liberális, szocialista – mindegyikében lehet példákat találni a családokat segítő intézkedések támogatására, és az ilyen intézkedések ellenzésére is.¹⁰

Megfigyelhető, hogy eleinte – például a XIX. század végén Franciaországban – mindhárom irányzat ellenezte a családi juttatások növelését, mindegyik a maga logikája alapján. A konzervatívok közül sokan a család magasabb rendű intézményének épségét féltették az állami beavatkozás korcsosító vagy manipuláló hatásától; a liberálisok a családi életet és a gyermekszámot szigorúan magánügynek tekintették, a családi juttatások költségeit pedig a tőkés vállalkozások elleni támadásnak; míg a szocialisták azt gyanították, hogy aki ilyen intézkedéseket támogat, az csak azzal a szándékkal teheti, hogy az állam számára több legyen a besorozható férfi, a tőkések számára pedig az olcsó munkaerő.

Később aztán e kérdésekben megtörtént a pozitív irányú elmozdulás. Svédországban például a szociáldemokrata politikus Myrdal-házaspár és velük a szociáldemokraták egy része felismerte, hogy a családok és a népesedés ügyének előtérbe állításával elnyerhetik a konzervatívok egy jelentős részének támogatását a szociálpolitikai intézkedésekhez.¹¹ Ugyanakkor nemcsak ez motiválta Myrdalék fellépését, hanem az is, hogy úgy látták, az a demográfiai helyzet, ami az 1930-as években Svédországban kialakult, súlyos szociális válságnak: a családok, a gyermekek igen hátrányos helyzetének a következménye. Úgy gondolták, hogy ezen a helyzeten a kormánynak segítenie kell, máskülönben fenyegető társadalmi és demográfiai következmények várhatók.

A családpolitika rendszerének a különböző ideológiai irányzatokhoz tartozó politikai erők egymást kiegészítő intézkedései által történő fokozatos

fejlesztésére több példa is ismeretes Franciaország és Svédország szociálpolitikai történetéből.

Wennemo az 1947–85-ig terjedő periódusban 16 fejlett ország adatait elemezve kimutatta, hogy mind a baloldali, mind a vallásos, azaz kereszténydemokrata pártok kormányban való részvétele pozitív hatással volt a családok számára nyújtott szociális juttatások növelésének, s így reálértékük infláció közepette való megőrzésének valószínűségére.¹² Ilyen pártok az angolszász országokban nem működtek, és ott a családi juttatások reálértékének erőteljes csökkentését lehetett tapasztalni.

Kérdéses, hogy a kapott eredmény vajon mennyire következik ezen pártok ideológiájából, és mennyire abból, hogy az angolszász országokban hagyományosan kisebb szerepe van mind a szociál-, mind a családpolitikának.¹³

Ráadásul ezen országok politikai és ideológiai hagyományában inkább a termékenység csökkentésének, semmint növelésének szándéka áll előtérben, főleg az Egyesült Államokban. A népesedésről/népesedéspolitikáról való gondolkodásra különösen két jeles gondolkodó hatott: Spencer és Malthus. A fő célok az amerikai szegénység „túlzott” mértékű növekedésének megelőzése, valamint a harmadik világ országaiiban tapasztalható (az Egyesült Államokat a színes bőrű szegények bevándorlásával a világot politikai labilitással fenyegető) magas termékenység csökkentésének elősegítése lettek.¹⁴

A jóléti állam és a családpolitikai rendszerek típusai

A családpolitika mindig beilleszkedik az adott ország szociális intézkedéseinek, intézményeinek rendszerébe, amelyeket a XX. század közepe óta „jóléti államnak” szoktunk nevezni.¹⁵

Esping-Andersen (1990) a fejlett országok szociálpolitikai rendszereit három olyan kategóriába sorolja, amelyek alapvető politikai-ideológiai irányzatokhoz köthetők.¹⁶ Szerinte az angolszász országok testesítik meg a liberális jóléti állam típusát, melyben a rászorultság igazolásához kötött segélyezés és emellett szerény szintű univerzális vagy munkaviszonyhoz kötött juttatások a jellemezők. A konzervatív ideológiához köthető korporatista rendszerben a társadalombiztosításon keresztül nyújtott szociális juttatások az egyén társadalmi státuszának megőrzését szolgálják. Ebbe a típusba tartozik Franciaország,

Németország, Ausztria és Olaszország. A szociáldemokrata típusú rendszerekben pedig (melyek a skandináv országokat, elsősorban Svédországot jelentik) a magas szintű univerzális szociális juttatások jellemzőek, melyek a középosztályt is érdekeltté teszik a szociálpolitika támogatásában, és szemben az előző két rendszerrel, csökkentik az egyéneknek családjukra való rászorultságát.

Esping-Andersen kategorizálási kísérlete általában a szociálpolitikáról, és nem kifejezetten a családpolitikáról szól. Fux tanulmányában (2002) kifejezetten a fejlett országok családpolitikájának kategorizálására tesz kísérletet.¹⁷ Rendszere párhuzamos az előbbivel, a családpolitikai rendszereket individualisztikus, familialisztikus és etatisztikus kategóriákba sorolja. Az első a liberális, a második a korporatista-konzervatív, a harmadik a szociáldemokrata típusú jóléti állammal állítható párba. A szociálpolitikai kritériumok mellett kulturálisokat is bevon az elemzésbe. Így szerintem az első fajta rendszerben az egyén, a másodikban a család, a harmadikban pedig az állam áll a középpontban és képvisel alapvető értékeket a társadalom zöme számára.

Esping-Andersen szociáldemokrata típusa valóban párhuzamba állítható az etatisztikussal, a liberális pedig az individualisztikussal. A familialisz-

tikus rendszer viszont problematikus kategória. Ez utóbbi szerintem igyekszik a nőket a családi tűzhely mellett tartani oly módon, hogy nem vagy csak mérsékelten könnyíti meg számukra a gyermekvállalás és munkavállalás összeegyeztetését, viszont magas szintű, és a gyermekszám szerint növekvő összegű családi pótlékkal támogatja a gyermekszületést. A rendszer kiadásai és így költségei is nagyobbak, mint az individualisztikusé, de kisebbek az etatisztikus rendszerekénél. Az a probléma, hogy a „familialisztikus” rendszerek közül csak Franciaországra jellemző a viszonylag magas szintű és magasabb sorszámú gyermekek után magasabb összegű családi pótlék, viszont az nem különösebben jellemző, hogy az állam ne könnyítené meg a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetését.¹⁸ Sőt az európai átlagnál jobb itt a helyzet, főként az óvodarendszer minőségi, és a bölcsőderendszer szintén viszonylag magas szintű kiépítettsége miatt.

A család különlegesen nagy szerepe az egyén és a társadalom életében, továbbá a vallásosság magas szintje viszont – melyek további fontos attribútumok –, éppen Franciaországban nem jellemzőek. Igaz, hogy ezek meghatározó vonások a szintén ebbe a kategóriába sorolt dél-európai országokban, csakhogy ezekre meg az nem igaz, hogy a családi juttatások

Hargitai Dávid

szintje magasabb lenne, mint az individualisztikus – liberális rendszerekben, melyek közé Svájcot, Hollandiát és az Egyesült Királyságot sorolja. Az utóbbiakhoz hasonlóan Dél-Európa országaiban is kifejezetten alacsony szintűek a családi juttatások. Végül Németország besorolása is nehéz, mert igaz ugyan, hogy csak mérsékeltén könnyíti meg a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetését, viszont a magas szintű családi pótlék, a magas szintű vallásosság és a család különlegesen fontos szerepe hiányoznak, a társadalom értékrendje pedig inkább az individualisztikus országokéhoz áll közel.

Már Esping-Andersen kísérlete is ideáltipikus kategóriákat állított fel, melyekbe a legtöbb ország nem illeszthető bele tökéletesen, Beat Fux kategóriáira pedig még inkább igaz ez.¹⁹ (További nehézségek itt, hogy az „individualisztikus” Hollandia szociálpolitikai karaktere „nem elég liberális jellegű”, az „etatisztikus” Svédországban pedig központi érték a tolerancia, és az értékek szintjén a házasság elutasítása sem jellemző, tehát liberális és konzervatív értékek is jelen vannak!)

Valójában úgy tűnik, talán túl leegyszerűsítő az olyan logikusnak tűnő feltételezés, hogy a társadalom értékrendje, a politikai elit ideológiája és a megvalósuló szociálpolitika mindig teljesen koherens rendszert alkotnak. Az sem áll, hogy ha egy társadalomban a család központi fontosságú tényező, akkor a szociálpolitika feltétlenül a család intézményének erősítése vagy változatlan formában való megtartása köré épül – amint a dél-európai országok példája mutatja. Másrészt nem kell a család intézményének rendkívüli súlyú, egészen centrális tényezőnek lennie a társadalomban ahhoz, hogy a családpolitika jól kiépített rendszere támogassa a családokat, ahogy ezt Franciaország és Svédország példáján láthatjuk. Úgy tűnik, egy-egy ország sajátos története jelentős mértékben alakítja azt a politikai és kulturális feltételrendszert, amely a meghatározó kereteket jelenti a családpolitika alakulása szempontjából. (Az amerikai kontinensen például Kanada francia nyelvű Quebec tartománya az egyetlen, amely pronatalista – a termékenység növelésére irányuló népesedéspolitika kialakulására tett kísérletet –, valószínűleg a francia példa hatására).

Gauthier cikkében (2002) szociáldemokrata, konzervatív, dél-európai és liberális családpolitikai típusokat különböztet meg.²⁰ A szociáldemokrata típusra a hosszú és magas szintű fizetett

gyermekgondozási segélyek és a bölcsődei férőhelyek magas aránya egyaránt jellemzőek. A nemzetközi összehasonlításban közepes szintű családi juttatások egy bőkezű szociálpolitikai rendszerbe illeszkednek, amely egészében a gyermekszegénység alacsony szintjét eredményezi. A skandináv országok tartoznak ebbe a kategóriába. A konzervatív rendszerben valamivel magasabb a családi juttatások átlagos szintje, de jóval alacsonyabb a bölcsődei férőhelyek aránya. Ez a rendszer kevésbé segíti elő a nők egyenlő munkavállalási lehetőségeit, mint az előző. Németországot, Hollandiát és Franciaországot sorolja ide. A dél-európai rendszerben mind a családi juttatások, mind a bölcsődei ellátás szintje alacsony, a gyermekszegénység aránya magas. A családpolitikai juttatások rendszere nem egységes, hanem a foglalkozási csoportok szerint tagolt. Végül a liberális rendszerben is alacsony a juttatások szintje, kivéve a legszegényebbeket, akiknek több támogatás jut. Az óvoda- és bölcsőderendszerben az állam alacsony szerepvállalását itt némileg kiegészítik a piaci alapon működő intézmények. Ide tartoznak Svájc és az Egyesült Királyság (valamint Európán kívül például az USA és Ausztrália).

Mindezek azt bizonyítják, hogy a családpolitikát nehéz kategóriákba „gyömöszölni”, mert számos tényezőtől függ egy-egy ország családpolitikai rendszere.

Az európai és hazai családpolitikákat megszabó főbb szociológiai összefüggések

A családpolitika előtérbe kerülését és önálló szakpolitikává fejlődését a fejlett államokban több tényező magyarázza.²¹ Az egyik az, hogy a családok demográfiai jellemzői jelentős mértékben módosultak az elmúlt évtizedekben. A születésszám csökken, a születéskor várható élettartam nő, a halálozási arány szintén csökken. Így a társadalom korszerkezete megváltozott: az idős népesség aránya nő, a gyermekeké- és fiataloké csökken. Ide tartozik az a jellegzetes folyamat, hogy egyre inkább nő a nem hagyományos családok (pl. egyedülálló szülő neveli gyermekét), és a házasságon kívül született gyermekek aránya.

A családok demográfiai jellemzőin túl foglalkoztatási helyzetük is változott. A felsőoktatásban való részvétel dinamikusan növekedett,

meghosszabbítva ezzel a fiatalok inaktív életszaktaszát, és jelentősen kitolva az első házasságkötés, illetve az első gyermek vállalásának időpontját.

A korábbi modellel szemben, ahol a családfő keresetére épült a család életszínvonala, teret nyert a kétkeresős modell. A nők egyre nagyobb arányban szeretnék szakmai karriert elérni, melynek építése szintén az előbb említett jelenségekhez vezetett. Sok esetben az elérhető piaci kereset lényegesen magasabb a családtámogatásoknál, s e támogatásokból nehéz családot fenntartani. Így egyre több nő kíván a gyermek születése és gondozása után visszatérni a munkaerőpiacra. A nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy ahol a nők munkaerő-piaci szerepvállalása nagyobb, ott a gyermekvállalási kedv is nagyobb!

A családpolitika alapvető kérdése, hogy csupán a gyermek megszületését ösztönzi, vagy felnevelését, gondozását is. A humántőke eredményes fejlesztéséről természetesen csak az utóbbi esetben beszélhetünk. Ezért van létjogosultsága és szakmai megalapozottsága azoknak a közpolitikáknak, amelyek egyes támogatásokat családgondozáshoz, egészségügyi szűréshez vagy iskoláztatáshoz kötnék, hiszen ezek mind az emberi erőforrás korai megerősítését célozzák.

Szintén központi kérdés, hogy a családpolitika milyen irányban ösztönzi a gyermekeket vállaló szülőket: a munkaerőpiacra történő leg hamarabb visszátérésre vagy a gyermek lehető legtovább saját otthonában történő gondozására ösztönöz? Lehet, hogy a szülők rendelkezésére álló eszközrendszer széles és sokelemű, összességében azonban mindig létezik ösztönző hatása valamilyen irányban. Ez a dilemma mindig telítődik ideológiai, világnézeti érvekkel is.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy ha az anya a munkaerőpiacra való visszatérés mellett dönt, akkor gyermeke számára szükséges a jó minőségű napközbeni gondozás. Ugyanakkor a jó minőségű napközbeni ellátás elsősorban azoknál a gyermekeknél képes jelentős társadalmi többlethasznot hajtani, akik számára a társadalmi kiilleszkedés nagyobb veszélyt jelent.

A magyarországi helyzetet a fenti társadalmpolitikai tényezők szempontjából úgy lehet röviden értékelni, hogy igen hasonló az OECD más államaiban tapasztalathoz, csak a rendszerváltást követően a már korábban is megfigyelt folyamatok felgyorsultak és intenzívebbé váltak.²²

A termékenységi szint rendkívül alacsony, bár az elmúlt évszázadban – néhány periódustól eltekintve – folyamatosan csökkent, és már az 1960-as években az egyszerű reprodukciót biztosító 2,1 alá csökkent, míg mára 1,3-ra esett. Ebben hasonlítunk a legrosszabb termékenységi mutatót produkáló nyugati országokhoz. Amiben különbözünk, az a nyugati mércével igen magas 13-14 százalékos körüli halandóság. Ennek eredményeképpen a népesség 1981 óta csökken, a jelenlegi években 30-40 ezer fővel évente. Ezt a csökkenést a migráció egyenlege javítja kis mértékben.

Ugyanakkor a gyermekvállalással és a családalapítással kapcsolatos attitűdvizsgálatok azt mutatják, hogy a fiatalok pozitív tartalmakat kapcsolnak hozzájuk, több gyermeket szeretnék, csupán várakozásaik rendre nem teljesülnek: a tervezett gyermekek jelentős része nem születik meg.²³ Az első házasság kötésének időpontja kitolódott. A partnerkapcsolatokon belül az együttélések aránya jelentősen megnőtt, ami kedvezőtlen a demográfiai folyamatokra nézve, hiszen ezekből átlagosan kevesebb gyermek születik, mint a házasságokból.

A várható élettartam tekintetében az utóbbi 3-4 évtizedben szakadtunk le a fejlett országoktól. Ma Magyarországon a férfiak 70,8, a nők 78,6 évet élnek – a Baltikum és a Balkán kivételével valamennyi európai országban kedvezőbbek ezek az adatok.

A demográfiai tendenciák mellett meg kell vizsgálnunk a nők gazdasági aktivitásának jelzőszámait is.²⁴ A gyermekvállalás szempontjából elsősorban a 25–55 éves nők aktivitása kap hangsúlyt. E csoport gazdasági aktivitása a rendszerváltás előtt 80-90% között alakult, egyrészt a családokra nehezedő gazdasági kényszer, másrészt ideológiai motívumok („a dolgozó nő, mint a társadalom értékes tagja”) következtében. Ma ez az arány 65% körül mozog, alacsonyabb szinten, mint a fejlett országokban.

Ezzel függ össze, hogy a kutatások szerint a gyermeknevelési támogatásokat igénybevevők mintegy 60%-a számára problémát jelent(ene) a családi kötelezettségek és munkavállalás összehangolása, ezt az anyák 80%-a azzal indokolta, hogy a munkavállalás idejére nem tudja kire hagyni a gyermeket. Ugyanis vagy nincs a településen napközbeni szolgáltatás, vagy ha van, akkor a munkavállalással elérhető jövedelem a napközbeni elhelyezéssel járó többletköltségekhez képest alacsony.

A családpolitika céljai, alapelvei és eszközei

A családpolitika fő célkitűzései:

- a család és házasság intézményének védelme, mint a testi, szellemi és a lelki egészség megővésének legfontosabb tényezőjéé;
- a gyermekvállalás támogatása és a családok segítése gyermekvállalási szándékaik megvalósításában, a fenntarthatóságot biztosító népesedési folyamatok érdekében;
- minden lehetséges eszközzel segíteni a munkavállalást és a családi élet összeegyeztetését;
- a kiskorú gyermek napközbeni gondozásához, felügyeletéhez kapcsolódó szolgáltatások nyújtásával segíteni a gyermekeket nevelő szülő foglalkoztatásban való részvételét;
- kiemelten támogatni a kiskorú gyermekek kis közösségekben, családias körülmények között történő napközbeni gondozását és felügyeletét;
- elősegíteni és támogatni a családbarát szemlélet kialakítását és fenntartását a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területén;
- annak előmozdítása, hogy a családok egyéb feladataikat (pl. az idősekről való gondoskodás, gondnokság) minél teljesebben be tudják tölteni.

A célkitűzésekből is látható, hogy a családpolitika a társadalompolitika önálló részpolitikája, amely szorosan kötődik a szociálpolitikához, de nem oldódhat fel abban, hiszen nemcsak a családok anyagi szükségleteinek kielégítését, hanem a polgárok családdal kapcsolatos sokirányú igényeinek teljesülését kell elősegítenie.

Ezért részben el kell választanunk a családpolitikát és a szociálpolitikát. A szociálpolitika legfontosabb célja a társadalmi integráció, a társadalom periferiájára kerülés megakadályozása, értékteremtés biztosítása. A családpolitika a családot a nemzeti közösség alapértékének tekintő közösségi, állami politika. Célszerű, ha maga a társadalompolitika válik családpolitikai szemléletűvé. Olyan összefüggő rendszerre van szükség, amely sokoldalúan védi és szolgálja a társadalom alapegységét.

Mindezért olyan új családpolitikára van szükség, amely intézmények és szolgáltatások, valamint intézkedések rendszerén keresztül:²⁵

- elősegíti a családok belső stabilitását, szociális biztonságát;
- védi függetlenségüket és autonómiájukat;
- növeli társadalmi megbecsülését;

- ösztönzi a gyermekvállalást;
- erősíti a kapcsolatot a munka világával.

A családpolitika legyen stabil, komplex, célzott és rugalmas. A stabilitás olyan kiszámítható, tartós és értékörző támogatási és kedvezményrendszert jelent, amelynek fennmaradásában bízni lehet, amelyet nem érintenek kedvezőtlen intézkedések, és amely a gyermeknevelés egész időtartama alatt fennáll. Komplexitás alatt az értendő, hogy olyan összetett családpolitikai rendszert célszerű kialakítani, amelyben a családok életének különböző szakaszaiban a változó élethelyzetekhez és szükségletekhez igazodó elemek egymást kiegészítve alkotnak védelmi hálót. Így az otthonteremtéstől a pénzbeli támogatásokon át a gyermekintézményeken keresztül a munkaerőpiaci jelenlét és a családi élet összehangolását segítő lehetőségekre is kiterjedjen. Az egyes rendszerelemek kidolgozottságán és funkcionális működésén múlik az eredményesség. A célzottság azt jelenti, hogy a családpolitika szociális, szegénység elleni politikai elemei mellett tudomásul kell venni, hogy bizonyos családtámogatási juttatások kifejezetten születést ösztönző célt szolgálnak. Szükség van differenciált és különböző élethelyzetekre célzott támogatások működtetésére is. A családpolitika rugalmassága pedig egyrészt abban rejlik, hogy választani lehet az egyes támogatási konstrukciók igénybevétele között, másrészt abban, hogy az egyes elemeket a változó szükségletekhez, körülményekhez és lehetőségekhez lehet igazítani anélkül, hogy a rendszerstabilitás megszűnne. (1. táblázat)

A családpolitika kiemelt feladatai és ezek megvalósítási eszközei²⁶

Családtámogatási rendszer

A Kormány 2011-ben bevezette a családi adózást, mely az igazságos közteherviselés egyik módja, ahol a társadalom azon szereplői, akik gyermekvállalással többletfeladatokat vállalnak a közös jövő biztosítása érdekében, azok ezen felelősségvállalással arányosan kevesebb adót fizetnek. A családi adókedvezmény összegének és jogosultsági kritériumainak nem szabad kedvezőtlenebbnek lennie, mint a tárgyévet megelőző évben. Ez szükséges ahhoz, hogy hosszú távon kiszámítható, megbízható legyen a családtámogatási rendszer.

1. táblázat**A családpolitika rendszere (vázlat)**

A családpolitika pillérei	Az egyes pillérek funkciója, tartalma
Családtámogató rendszerek	<ul style="list-style-type: none"> gondozó, ellátó funkció részleges anyagi tehermentesítés
Családi élet és a munkaerő-piaci jelenlét összeegyeztetését segítő programok	<ul style="list-style-type: none"> gyermek napközbeni ellátása munkajogi és munkahelyi védelem munkahelyi visszailleszkedés elősegítése családbarát munkaerőpiac, családbarát munkahely
Szociomedikális rendszerek	<ul style="list-style-type: none"> családvédelmi szolgálat védőnői szolgálat család- és gyermekorvosi hálózat krízisintervenció és tanácsadás mediáció
Gyermekjóléti szolgáltatások	<ul style="list-style-type: none"> jelzőfunkciók család gondozás
Családok öngyógyító és közösségi szerveződései	<ul style="list-style-type: none"> mentális prevenció, közösségi védelem generációk közötti kapcsolatok erősítése
Orthonteremtő programok, lakáshoz jutást és lakásban maradáshoz, valamint az önálló élettér fenntartását, intimitásának megőrzését segítő programok	<ul style="list-style-type: none"> építési, lakásvásárlási és felújítási támogatások (hitelek, „szocpol” és egyéb vissza nem térítendő támogatások) szociális lakásállomány „helyi támogatás” lakásfenntartási támogatás, adósságkezelési szolgáltatás
Családbarát környezet, elfogadó, támogató és összetartó társadalom	<ul style="list-style-type: none"> pozitív közbeszéd fizikai és szellemi akadálymentesítés segítő, elfogadó attitűdök

Mindennek támogatása mellett a családtámogatási rendszer további változtatását javasoljuk, átalakításának fő irányai a következőkben foglalhatók össze.

Kíváncsú az első tervezett gyermek megszületésének kiemelt támogatása. Az anyasági segély jelenlegi összegénél nagyobb egyszeri emelt családtámogatást kapjon a család. Kérüljön bevezetésre a „testvér-prémium”: a második és a harmadik gyermekvállalást követően addig folyósítsák az idősebb gyermek után a támogatást, ameddig a testvér születése előtt is járt volna.

A családtámogatási rendszert úgy kell átalakítani, hogy kit-kit saját céljai megvalósításában segítse. Meg kell teremteni a jogszabályi lehetőséget annak, hogy az anya szabadon választhasson, hogy a szabadságát az eddigi módon kiveszi, vagy teljes

fizetés mellett munkaidő-kedvezményre váltja.

Gyermekgondozási utalványt kell bevezetni. Harmonizálni kell a készpénzes családi támogatásokat és az adórendszert. A természetbeni ellátások között hosszabb távon is indokolt fenntartani a közgyógyellátást, a közlekedési támogatást, az iskolai (gyermekintézményi) étkeztetéshez nyújtott támogatást, a ruházattal és az üdültetési támogatásokat. Az iskolázattal, ruházattal támogatásokat ki kell bővíteni.

Munkavállalás – gyermekvállalás

Európában ott születik több gyermek, ahol magas a foglalkoztatottság, és biztosított a munka és a családi élet összeegyeztethetősége.

Magyarországon alacsony a foglalkoztatottság és a gyermekvállalási hajlandóság. A cél: elősegíteni a munka és a család egyensúlyát, mikro- és makroszinten. A növekvő foglalkoztatottság járjon együtt pozitív demográfiai hatással.

Ennek érdekében a családpolitika:

- megújítja a családbarát munkahely mozgalmát;
- beteljesíti az apasági szabadságot;
- kibővíti a Start Plusz intézményét;
- állásmegosztás esetén további 7% járulékkedvezményrel támogatja az azt vállalókat;
- iskolába járáshoz köti a családi pótlék pénzbeni kifizetését;
- bevezette a családi adókedvezményt;
- bővíti a várandósági járulékot (tgyás);
- biztosítja a család és a gyermekvállalás védelmét a foglalkoztatás terén.

Kisgyermek napközbeni ellátási formáinak komplex fejlesztése

Célok:

1. férőhelyhiány csökkentése;
2. direkt és indirekt munkahelyteremtés;
3. rugalmas, családbarát ellátórendszer.

Eszközök:

1. bölcsődei kapacitás bővítése; integráció, nyitva tartás kiterjesztése;
2. családi napközik rugalmas bevezetése kistelepüléseken, munkahelyeken/egyetemen;
3. családbarát intézmények (jó gyakorlatok átvétele).

Otthonteremtés és család

Családpolitikai szempontból a lakástámogatási rendszer elé az alábbi célok tűzhetők ki:

- a „befagyott” lakásmobilitás újraindítása;
- a fiatal (gyerekes) családok első lakáshoz jutásának elősegítése;
- a gyerekek számának emelkedésével a családok nagyobb lakáshoz jutásának támogatása;
- minden család részére a minimális lakhatási feltételek biztosítása.

Közüintézményekben, munkahelyeken és bevásárlóközpontokban biztosítani kell a kismamaparkolás feltételeit, akadálymentessé kell tenni a közintézményeket.

Családbarát társadalom és közbeszéd kialakítása

Minden korosztályban már az óvodáskortól szükséges bevezetni olyan tárgyakat, programokat, amelyek segítik a társas kapcsolati készségek fejlesztését, a társas intelligenciát, helyes önismeretre nevelnek, amelyek felkészítenek a felelős és elkötelezett, egyenrangú társas kapcsolatokra, egymás közötti kommunikációra, konfliktuskezelésre.

Mindkét nemben igen fontos a szülői hivatás fontosságának, méltóságának tudatosítása. A felnőtt generáció számára is biztosítani kell képzéseket (jegyes oktatástól a nevelő szülővé felkészítő tanfolyamokig).

A családi életre nevelés összetett fejlesztési feladat, amelynek keretében a diákok ismereteket és értékorientációt kapnak a tudatos párválasztással, a felelős szexuális élettel, a család életének és tevékenységének szervezésével, a családon belüli mindennapi teendők ellátásával, a konfliktuskezeléssel, illetve megelőzéssel, valamint a gyermekvállalással és a gyermekneveléssel kapcsolatban. Ennek a sokrétű nevelési feladatnak az ellátását több tantárgy és tanórán kívüli foglalkozás kell, hogy szolgálja. A közszolgálati rádiók és televíziók közül egy-egy adónak családi adóként kell(ene) működnie. A nyomtatott sajtónak is törekednie kéne a pozitív családkép bemutatására és ápolására. A családbarát szemlélet kialakítása társadalmi méretekben inkább a civil szervezetek feladata, mint az állami intézményeké. Hatékony működésük feltételeit azonban az államnak kell biztosítania. A civil társadalom mellett a történelmi egyházak családpasztorációs tevékenysége bír jelentős szereppel. Kíváncsú, hogy a családok is mindinkább vegyenek részt a civil és egyházi szervezetek családsegítő tevékenységében.

A családpolitika szempontjainak érvényesítése nem egyetlen tárca feladata, hanem – mint össztársadalmi ügy – az egész kormányzat tevékenységében egy egységes családbarát, gyermekbarát szemléletmód, értékrend érvényesülését teszi szükségessé.

Összegzés

A családot kifogyhatatlan erőforrásnak tartjuk, mert ereje a szeretetből fakad. A családok képezik a társadalom humán és szociális tökéjét, ezért különösen fontos étékteremtő tevékenységük méltó erkölcsi és anyagi elismerése. Olyan új családpolitikára van szükség, amely intézmények, szolgáltatások rendszerén keresztül

- elősegíti a családok belső stabilitását, szociális biztonságát;
- védi a családok függetlenségét és autonómiáját;
- ösztönzi a gyermekvállalást;
- erősíti a családok kapcsolatát a munka világával.

A családpolitika legyen stabil, komplex, célzott és rugalmas.

A család az emberi létezés alapvető és szükséges formája. A család személyessége semmivel nem pótolható. Sajátos, eredetei és helyettesíthetetlen feladatokat tölt be a társadalomban, ezért jogait és zavartalan működését biztosítani kell.

Válogatott irodalom

II. János Pál: Férfi és nő. OMC–Christianus, Budapest, 2002.

II. János Pál: A test teológiája. Kairosz-Kiadó, Budapest, 2008.

A boldogabb családokért! – Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, SZIT, Budapest 1999.

A II. Vatikáni Zsinat Tanítása – Gaudium et spes, Konstitúció, SZIT, Budapest, 1975.

Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma. (Szent István Kézilyvek 12.) SZIT, Budapest, 2007.

Az élet kultúrájáért. MKPK, SZIT, Budapest, 2003.

BARR, Nicolas: A jóléti állam gazdaságtana, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

BERAN Ferenc – LENHARDT Vilmos: Az Egyház társadalmi tanítása. SZIT, Budapest, 2003.

BOLBERITZ Pál: A keresztény bölcselet alapjai. SZIT, Budapest, 2003.

BUDA Béla – HAJNAL Imre: A család. Tempó Kft., Budapest, 1973.

CZIBERE Károly: Szociálpolitika. In: Szociálpolitikák a rendszerváltás utáni Magyarországon 1990–2006., Rejtjel, politológiai Könyvek, 26., Budapest, 2006.

CSEH-SZOMBATHY László – TÓTH Pál Péter (szerk.): Népesedés és népesedéspolitika. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.

Csaba Iván – Tóth István György (szerk.): A jóléti állam politikai gazdaságtana, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 2009.

Család lexikon – A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről, SZIT, Budapest, 2012.

Charta a családok jogairól. Vatikán, 1983.

Farkas Péter: A szeretet közössége. L'Harmattan, Budapest, 2006.

FARKAS Péter (szerk.): 10 éves a Boldogabb Családokért Körlevél. Új ember K., Budapest, 2010.

FARKAS Péter: A szeretet civilizációjáért, Társadalompolitika-szociálpolitika-családpolitika és a keresztény társadalometika, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

FERGE Zsuzsa: Szociálpolitika és társadalom, ELTE – Twins Kiadó, Budapest, 1991.

FERGE Zsuzsa: Elszabaduló egyenlőtlenségek, ELTE – Twins Kiadó, Budapest, 2000.

FUX, Beat: Family policies and the fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers, Paris, 2002.

Gauthiev, A.H. – Harzius, J.: Family benefits and fertility: An economic analysis. Population Studies no. 51., Paris, 2002.

Gábor András: Családtámogatási rendszer és a családok helyzete, Társadalmi riport 2008, TÁRKI, Budapest, 2008., 304–324. o.

Gosta, Esping-Andersen: The three world of welfare capitalism, Cambridge, Polity Press, 1990.

GYARMATI Andrea: A népesedéspolitikai, szociálpolitikai, gyermekvédelmi értékek, célok, eszközök változása a magyar családtámogatási rendszerben a rendszerváltástól napjainkig, Demográfia 51./4. szám, 2008., 376–405. o.

HARCSA István – MONOSTORI Judit: Családi struktúrák az életciklusban, Társadalmi R riport 2012., TÁRKI, Budapest, 2012.

HORVÁTH-SZABÓ Katalin (szerk.): Házasság és család. Új ember K., Budapest, 2008.

Kapitány Balázs: Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In: Spéder Zolt – Pongrácz Tiborné (szerk.), KSH NKI Kutatási Jelentés 73., Budapest, 2002.

KOPP Mária: Magyar lelkiállapot. Semmelweis K., Budapest, 2008.

KRÉMER Balázs: Bevezetés a szociálpolitikába, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

LAKNER Zoltán: A család rendszere. Esély, Budapest 2006.

McINTOSH, Alison: Population policy in western Europe: responses to low fertility in France, Sweden, and West Germany, New York, M.E. Sharpe, Inc. 1993.

MELEGH Attila: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. században In: Cseh-Szombathy, László – Tóth, Pál Péter (szerk.). Népesedés és népességgpolitika, 495–524. o.

PONGRÁCZ Tiborné – SPÉDER Zolt: Szerepváltozások, 1996–2011. TÁRKI-KSH, Budapest

PONGRÁCZ Tiborné (szerk.): A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai, KSH NKI Kutatási Jelentések 91., Budapest, 2011.

- SOMLAI Péter: Család 2.0, Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.
- SIMONYI Ágnes (szerk.): Családpolitikák változóban. SZMI, Budapest 2010.
- SPÉDER Zsolt (szerk.): Család és népesség itthon és Európában. Századvég K., Budapest 2003.
- SPÉDER Zsolt – FÖLDHÁZI Erzsébet (szerk.) Demográfiai portré 2012., KSH NKI, Budapest, 2012.
- SURÁNYI Éva – Danis Ildikó – Herczog Mária: Családpolitika más-más szemmel, GSZT, Budapest, 2010.
- Tárkányi Ákos: Családpolitika a gyermekvállalás szolgálatában az Európai Unió országában 1990–2007, KSH NKI, Budapest, 2009, 1–61. o.
- Tárkányi Ákos: Európai családpolitikák: A magyar családpolitika története. Magzatvédő Társaság, Budapest, 1999., 1–21. o.
- TELEKI Béla: Kézikönyv a családról. Korda K., Kecskemét, 2000–2001.
- Társadalmi Riport. (szerk. Kolosy Tamás) TÁRKI, Budapest 1990–2012.
- TOMKA Béla: Európa társadalomtörténete a 20. századba, Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- TOMKA Miklós – GOJÁK János (szerk.): Az Egyház társadalmi tanítása. SZIT, Budapest 1993.
- Wennemo, Irene: The changing institutional context of low fertility. Population research and policy review, vd. 22., 1994.
- Kormányzati dokumentumok:
Nemzeti Ügyek Politikája 2010 – Kormányprogram
Új Széchenyi Terv
Nemzeti Szociálpolitikai Konceptió
A köznevelés koncepciója
Nemzeti Alaptanterv
Nemzeti Családpolitikai Konceptió

Jegyzetek

- 1 Farkas Péter: A szeretet civilizációjáért. Társadalompolitika-szociálpolitika-családpolitika és a keresztény társadalometika, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012., 323–350. o.
- 2 A.H. Gauthier-J. Hatzius: Family benefits and fertility: An economic analysis. Population Studies no. 51., Paris, 2002.
- 3 Tárkányi Ákos: Családpolitika a gyermekvállalás szolgálatában az Európai Unió országában 1990–2007, KSH NKI, Budapest, 2009, 1–61. o.
- 4 Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- 5 Farkas Péter id. mű, 323–350. o.
- 6 Gábor András: Családtámogatási rendszer és a családok helyzete, Társadalmi riport 2008, TÁRKI, Budapest, 2008., 304–324. o.
- 7 Czibere Károly: Szociálpolitika, in: Szakpolitikák a rendszerváltás utáni Magyarországon 1990–2006., Rejtjel Politológia Könyvek 26., Budapest, 2006., 62–106.o..
- 8 Tárkányi Ákos: Családpolitika a gyermekvállalás szolgálatában az Európai Unió országában, 1990–2007. KSH NKI, Kézirat, Budapest, 2009., 1–61. o.
- 9 Irene Wennemo: The changing institutional context of low fertility. Population research and policy review, vd, 22, 1994.
- 10 C. Alison McIntosh: Population policy in western Europe: responses to low fertility in France, Sweden, and West Germany, New York, M.E. Sharpe, Inc. 1993.
- 11 Tárkányi Ákos id. mű
- 12 Wennemo id. mű
- 13 Tárkányi Ákos id. mű, 1–61. o.
- 14 Melegh Attila: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. században. In: Cseh-Szombathy, László – Tóth, Pál Péter (szerk.). Népesedés és népességgpolitika, 495–524. o.
- 15 Csaba Iván – Tóth István György: A jóléti állam politikai gazdaságtana, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- 16 Esping-Andersen Gosta: The three world of welfare capitalism, Cambridge, Polity Press, 1990.
- 17 Beat Fux: Family policies and the fertility effects of the pension system and other intergenerational transfers, Paris, 2002
- 18 Tárkányi Ákos id. mű, 1–61. o.
- 19 Tárkányi Ákos id. mű, 1–61. o.
- 20 Aubry H. Gauthier – J. Hatzius: Family benefits and fertility: An econometric analysis. Population Studies no.51, Paris, 2002.
- 21 Czibere Károly id. mű, 62–106. o.
- 22 Spéder Zsolt: Család és népesség itthon és Európában, Századvég Kiadó, Budapest, 2002.
- 23 Kapitány Balázs: Gyermekvállalási kedv Magyarországon, In: Spéder Zsolt – Pongrácz Tiborné (szerk.), KSH NKI Kutatási Jelentés 73., Budapest, 2002
- 24 Czibere Károly id. mű, 62–106. o.
- 25 Lakner Zoltán: A családpolitika rendszere, Esély 2006/3.
- 26 Farkas Péter: Nemzeti Családpolitikai Konceptió 2011–2020. VI. változat, Budapest, NCSSZI kézirat, 2011.